

Ivana JADRIĆ
Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
HR- 23000 Zadar
ivana.jadric@unizd.hr

UDK: 003.071:930.22
904(497.5 Benkovac)“652”:725.94|:292.21
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno: 28. studenog 2005.
Received:

ULOMAK KRATERA S VOTIVNIM NATPISOM IZ ASERIJE

Apstrakt

Tijekom prvih sustavnih arheoloških istraživanja Aserije izvršenih početkom 20. st. pronađen je ulomak kratera s votivnim natpisom i reljefom dionizijskog karaktera, te s ručkom oblikovanom u obliku pante-re. Na obodu posude izveden je votivni natpis: [Liberu patri Pro]cul (us) vo[tum solvit libens merito] koji nam govori da je riječ o zavjetnom daru bogu Liberu izvršenom od strane izvjesnog Prokula. Nadgrobni spomenik iz Aserije donosi spomen jednog člana obitelji Iulius s kognomenom Proculus, L. Iulius Proculus. Nosioci toga gentilicija bili su u Aseriji autohtona podrijetla i pripadali su vrhu lokalne aristokracije. Pretpostavimo li da je Prokul s kratera pripadao spomenutom gensu Iulius, važnost posude još je veća, jer upućuje na interes domaćega liburnskog stanovništva za tako rijetkim ritualnim predmetima namijenjenima štovanju Liberova kulta. Treba naglasiti da s područja Aserije potječe i jedan Liberov žrtvenik, koji podiže Iulia Firmilla, što upravo dokazuje da su članovi gensa Iulius bili upućeni u Liberov kult i štovali su ga na različite načine, podižući mu zavjetne žrtvenike, a možda mu i posvećujući ovu posudu.

Ulomak je otkriven na forumu Aserije, sjeverozapadno od crkve Sv. Duha, kod jedne profilirane baze smještene uz stražnji zid male svetišne građevine, pa se može raditi o izvornom mjestu upotrebe posude. Time s velikim oprezom možemo pretpostaviti Liberovo svetište u okviru aserijatskog foruma. Sačuvani primjeri Bakhova-Liberova kulnog mjesta rijetki su u grčko-rimskom svijetu. Analogiju Liberova svetišta smještenog na forumu nalazimo u talijanskom gradiću Cosi (rimska kolonija), gdje je u 4. st. na jugoistočnoj strani foruma sagrađenog u republikansko doba jedna mala prostorija pretvorena u Liberovo svetište.

Gradina Aserija smjestila se na uzvišenju koje se nalazi na južnom platou Bukovice (oko 1 km južnije od današnjeg sela Podgrađe) neposredno iznad Ravnih kotara.

Prva sustavna istraživanja toga značajnog liburnsko-rimskog grada izvršio je Austrijski arheološki institut (*Österreichisches Archäologisches Institut in Wien*) 1898. god. i početkom 20. st.¹ Gotovo stoljeće kasnije radovi na Aseriji obnovljeni su revizijom arheoloških istraživanja antičkog foruma na položaju srednjovjekovne crkve Sv. Duha, srušene u Domovinskom ratu. Od 1999. god. Arheološki muzej u Zadru (voditelj dr. sc. Ivo Fadić) i Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru (voditelj akademik Nenad Cambi) provode sustavna arheološka istraživanja.²

Početkom 20. st., tijekom tih prvih arheoloških istraživanja, pronađena su među ostalima i tri kamena reljefna ulomka s figurativnim prikazima religioznog karaktera, koja još nisu temeljito proučena i objavljena. Namjena je ovog članka prikazati upravo jedan od tih reljefa, točnije ulomak kamene votivne posude ukrašen figurativnim prikazom /Sl. 1a, 1b, 3 i 5/.³

Ulomak je pronađen na forumu Aserije, ispred vrata današnjega groblja, kod crkve Sv. Duha. Objavljen je prvi put 1908. god. unutar općenitog pregleda arheoloških istraživanja.⁴

¹ H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 17-88.

² I. FADIĆ, 1999a, 66-71; I. FADIĆ, 1999b, 78-85; I. FADIĆ, 2001, 55-61; I. FADIĆ, 2002, 51-57; I. FADIĆ, 2003, 97-131.

³ Druga dva reljefna ulomka su: ulomak prizmatičnoga vapnenačkog bloka čije dvije nasuprotne strane ukrašavaju ugrubo izrađeni reljefni prikazi. Na većoj uzdužnoj strani je prikaz phalusa, a na manjoj bočnoj strani nagog muškog lika koji u uzdignutoj desnoj ruci drži jedan neprepoznatljivi okrugli predmet, a u spuštеноj ljevici jedan dugačak instrument. Ulomak je pronađen s unutrašnje strane portika foruma (H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 57, br. 4, Fig. 36). Reljef od vapnenca s prikazom odjevene ženske figure koja u desnoj ruci drži šalicu. S njene desne strane je prikaz jedne druge figure s vrčem u desnoj ruci od koje su ostali sačuvani glava i rame. Između figura izvedena je vinova loza s grožđem i lišćem. Radi se o reljefnom prikazu dionizijskog karaktera. Ulomak je pronađen kod Trajanovih vrata (H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 58, 59. br. 8, Fig. 39).

⁴ H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 58- 59, br. 7, Fig. 37; poslije donosi ILJug, 1986, 2829 (prema Lieblu i Wilbergu); K. A. GIUNIO, 1997, 330-331; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. AK 2707. Ovim putem iskreno se zahvaljujem dr. sc. A. Kurilić i dr. sc. I. Fadiću na pruženim informacijama, pomoći i dopuštenoj objavi posude. Bez njih ne bi bilo ni ovoga članka.

Sl. 1a. Kulna posuda iz Aserije: posvetni natpis i ručka u obliku pantere.

Fig. 1a. The cult vessel from Asseria: the dedicatory inscription and the panther-shaped handle.

Nalaz je danas pohranjen u depou Arheološkog muzeja u Zadru.⁵ Radi se o fragmentu tijela posude s vratom i obodom na kojemu je izveden votivni natpis, te s ručkom oblikovanom u obliku mačkolike grabežljive životinje. Najvjerojatnije se radi o prikazu pantere. Posuda je izrađena od kamena vapnenca. Najveće sačuvane dimenzije ulomka su: visina 27 cm, dužina 31 cm i debljina stijenke oko 3 cm. Prema ovim veličinama rekonstruirani promjer posude iznosi 42 cm.

Obod posude je zadebljan i zaravnjen. Po njegovu rubu, debljine 3 - 4 cm, na vodoravnoj površini teče natpis, od kojega je sačuvan ulomak od pet slova: [—]CVL. VO[—]. Slova su uklesana kapitalom, s pomno određenim rasporedom i s pravilnim smjerom. Visine su 3 - 4 cm, debljine 0,8 cm. Dosta su loše sačuvana.

Na tijelu posude, ispod profiliranog i uvučenog vrata nezgrapno je izveden figurativni reljefni prikaz. Zbog same vrste materijala, vapnenca, koji već samom svojom strukturom posjeduje rupičastu, hrapavu površinu, reljef djeluje rustično i shematizirano. Neki njegovi dijelovi mogu se samo nazrijeti. Prikaz se sastoji od 7 ljudskih glava raspoređenih u gornjem i donjem nizu. Glave su izrađene u plitkom reljefu. Njihov je izgled tipiziran; sve

⁵ Knjiga inventara br. 198/488.

imaju mala okrugla lica s naglašenim jagodicama, nosom i ustima. Na glavi možda nose frigijske kapice sa stožastim završetkom, što upućuje na prikaz orijentalnih figura, međutim lošija sačuvanost i vidljivost navedenih kapica dovodi nas do nemogućnosti njihova točnijeg prepoznavanja. Na fotografiji ulomka posude iz 1908. godine reljef je vidljiv puno bolje nego danas, te se i kapice bolje uočavaju.⁶ Također, ne može se sa sigurnošću ustanoviti da li su lica obrijana ili imaju brade. Između tih ljudskih lica prikazane su grančice vinove loze s lišćem i grozdovima. U gornjem redu vidimo, između treće i četvrte figure (gledajući s desne strane od pantere) prikaz Dionizova (Liberova) atributa, štapa omotana vinovom lozom sa završetkom u obliku šišarke – *thirsos*.

Ručka posude oblikovana je u obliku mačkolike grabežljive životinje izrađene u punoj plastici. Radi se o prikazu pantere u profilu s glavom okrenutom prema obodu posude. Pantera je prikazana naćuljenih ušiju i širom otvorenih očiju, razjapljenih ralja iz kojih izlazi jezik i spaja se s obodom posude na kojemu je uklesan votivni natpis. Snažna glava raširenih čeljusti naglašava zvjersku narav figure. Figura pantere nije sačuvana u cijelosti; od nje je preostao gornji dio (glava s prsima i šapama, visine 27 cm, s promjerom trupa od 8 cm i šapama dužine 15 cm), točnije, otprilike jedna trećina čitave figure. Nije sačuvana pantera na suprotnom kraju posude.

Na temelju iznesenog opisa možemo reći da se radi o votivnoj posudi posvećenoj bogu Liberu. Analizirajući spomenuti natpis s oboda posude austrijski arheolozi Liebl i Wilberg pišu da je riječ o posvetnom natpisu naručenom od strane izvjesnog *Proculus* (Prokula) u čast boga Libera.⁷ Temelje za to vide u sačuvanosti natpisa i u izvedbi ručke u obliku pantere: «Pošto je otprilike sačuvana jedna šestina od cijelog vanjskog ruba posude, možda je natpis naprijed dalje tekao, možda je imao 28 do 30 slova»:

[*Liber*o patri *Pro*]cul (us) vo[tum solvit l(i)bens) m(erito)].⁸

Kako je inače teško na temelju fragmentarnih slova ponuditi cijelovito rješenje njihova značenja, tj. ustanoviti njihovu potpunu restituciju, možemo pretpostaviti da su natpisi sa zabilježenim imenom Prokula (nadgrobni spomenik podignut od strane

⁶ H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 58, fig. 37. Vjerojatni uzrok današnje slabije vidljivosti reljefa je kalcificiranje nečistoće (ostatci zemlje) na površini posude i propadanje samoga kamena tijekom vremena. Prvobitni prikaz sadržavao je u svom krajnjem desnom kutu još jednu ljudsku glavu, koja je u međuvremenu propala.

⁷ H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 58.

⁸ H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, 60. « Da damit ungefähr 1/6 der ganzen Peripherie gegeben ist, dürfte die Inschrift, bei vorauszusetzender gleichmäßiger Verteilung, etwa aus 28 bis 30 Buchstaben bestanden haben, also etwa: [*Liber*o patri *Pro*]cul(us) vo[tum solvit l(i)bens) m(erito)]. »

Luciusa Iuliusa Proculusa, te dva ulomka arhitektonske grede koji donose ime *Lucius Laelius Proculus*), pronađeni na Aseriji u isto vrijeme kao i ulomak aserijatske posude,⁹ poslužili Lieblu i Wilbergu kao ključ za rješavanje značenja fragmentarnih slova s oboda posude. Navedeni spomenici navode ih na zaključak da fragmentarna slova *CVL* predstavljaju ustvari ime naručitelja posude, tj. Prokula /Sl. 1a, 2/.¹⁰

Pošto se taj kognomen često javlja u Dalmaciji, te je vrlo čest

kod autohtonog stanovništva, restitucija oblika *Proculus* je logična.¹¹ Spomenuti ulomak nadgrobnog spomenika spominje jednog člana obitelji *Iulius* koji nosi kognomen *Proculus*, *L. Iulius Proculus*.¹² Utvrđeno je da su nosioci tog gentilicija u Aseriji bili autohtonog podrijetla te su pripadali vrhu lokalne aristokracije.¹³ Pretpostavimo li nadalje, da je

Sl. 1b. Kulna posuda iz Aserije: reljefni prikaz s dionizijskim (Liberovim) motivima.

Fig. 1b. The cult vessel from Asseria: the relief image with attributes of Dionysus (Liber).

⁹ H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 83, br. 30, Fig. 60: *L(ucius) Iulius [L(uci)? f(ilius) Cl]a(udia) Pr[o]culus sibi [et Se]x(to) Iulio Aetori et B[ar]bi[ae]...*; 72-74, br. 16, fig. 50: *L. Laelius L. f(ilius) Cl(udia tribu) Proculus t(estamento) f(ieri) i(ussit) epuloque dedicari*.

¹⁰ H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 60.

¹¹ Kognomen *Proculus* vrlo je čest kod autohtonog stanovništva na većem području Provincije (v. G. ALFOLDY, 1969, 274; A. KURILIĆ, 2004, 170).

¹² H. LIEBL - W. WILBERG, 1908, 83-84, br.30, sl.61; I. FADIĆ, 2003, 97-131. Gentilicij *Iulius* vrlo je rasprostranjen u vrijeme Cezara, Augusta, Tiberija i Klaudija, i to posebno u urbanim središtima. Nositelji tog imena u Liburniji najvjerojatnije su autohtoni stanovnici koji su to ime preuzeli u vrijeme stjecanja građanskog prava (v. G. ALFÖLDY, 1969, 31-36). Dokumentiran je u Aseriji već od sredine 1. st. (v. M. GLAVIČIĆ, 2003, 71-95).

¹³ M. GLAVIČIĆ, 2003, 71-95.

Sl. 2. Žrtvenik Julije Firmile (na lijevoj bočnoj strani prikaz jareta koji jede grožđe ispod loze, a na desnoj bočnoj strani prikaz pantere i Liberova štapa, tirsosa).

Fig. 2. The altar of Iulia Firmilla (on the left lateral side a depiction of a kid eating grapes below a vine, and on the lateral side a depiction of a panther and Liber's staff, the thyrsus).

naš *Proculus* s kratera pripadao spomenutom gensu Iulius, važnost naše posude je još veća, jer upućuje na interes domaćega liburnskog stanovništva za tako rijetkim ritualnim predmetima namijenjenima štovanju Liberova kulta. Treba naglasiti da s područja Aserije potječe i jedan Liberov žrtvenik, koji podiže *Iulia Firmilla*¹⁴ /Sl. 2/, što upravo dokazuje da su članovi gensa *Iulius* bili upućeni u Liberov kult i štovali su ga na različite načine, podižući mu zavjetne žrtvenike, a možda mu i posvećujući ovu posudu.

Naime, privrženost vjernika određenom kultu iskazuje se preko različitih darova, pa tako i kulturnih predmeta. Primjer za to pruža nam zanimljivo svjedočanstvo iz talijanskog grada Riminija, gdje neki sevir augustal daruje oporukom Liberu Pateru zlatnu pločicu vrijednosti 3 skrupula, jedan tirs i srebrni kantaros vrijednosti 3 semisa.¹⁵

Aserijatska posuda napravljena je od kamena vapnenca. Pošto je Aserija smještena u kraju koji obiluje kamenom i gdje je danas obrada kamena jedna od glavnih gospodarskih grana, najvjerojatnije je kamen za izradu ove posude domaće provenijencije. Je li ona djelo neke domaće radionice iz koje su možda potekli i liburnski cipusi tzv. aserijatske skupine,

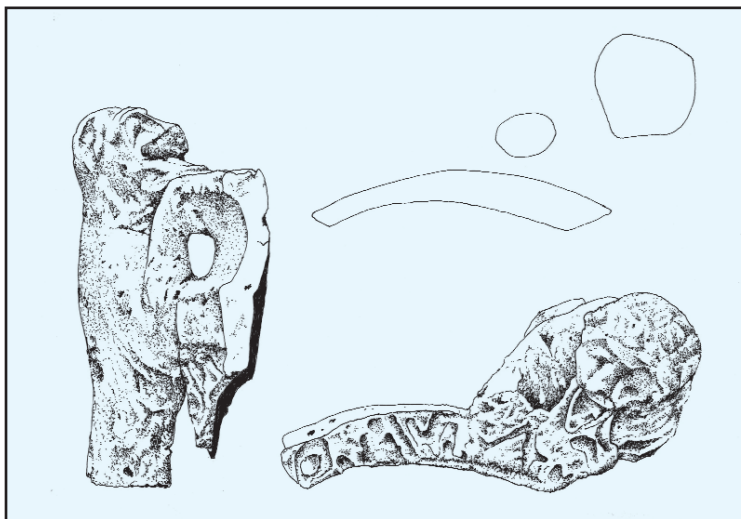
¹⁴ *CIL* 3, 9934; F. BULIĆ, 1879, 99; G. ALFÖLDY, 1969, 203; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. AK 2383; M. KOLEGA, 2003, 315.

¹⁵ *CIL* 11, 358, *TVLLIVS/ ZOTICVS VI/VIR AVG AD/ LIBERVM PATREM/ CVM REDIMICVLO/ AVRI III ET THYRSO/ ET CANTARO ARG P II/ TESTAMENTO.*

ili nije, ostaje zasada nepoznato. Preko nekih nadgrobnih spomenika vidimo da u Aseriji borave i djeluju kvalitetni klesari od kojih je lokalno stanovništvo naručivalo brojne spomenike koji će zadovoljiti njihove želje.¹⁶

Ulomak aserijatske posude svojim oblikovnim karakteristikama jasno upućuje da je riječ o fragmentu kratera, posude koja se koristila za miješanje vina s vodom pri gozbenim banketima. Krater se smještao u središte dvorane, a zbog svoje poprilične visine

(oko 0,6 m), nije se mogao lako nositi kada bi bio ispunjen vinom. Zbog kultne namjene već ga grčki umjetnici često ukrašavaju mitološkim prikazima među kojima su najčešći dionizijski motivi.¹⁷ Najraniji poznati oblik kratera proizveden je u Korintu, a kasnije ga preuzimaju Atenjani (krater sa stupovima).¹⁸ Osim keramičkih, rade se rijetki mramorni primjeri i još luksuzniji metalni.¹⁹ Prikaz kratera na scenama dionizijskog kulta kao dio kulturnog pribora tj. kao posude u koju se izljevava žrtvena tekućina (libacija) dokazuje izvanrednu doktrinarnu važnost tog predmeta.²⁰ Naime, za Dionizove vjernike ispijanje vina jako je značajan dio obreda.

Sl. 3. Kulturna posuda iz Aserije: pogled na profil i natpis.²¹

Fig. 3. The cult vessel from Asseria: view of the profile and inscription.

¹⁶ N. CAMBI, 1991/1992, 25-51.

¹⁷ M. CRISTOFANI, 1986, 531-540; C. GASPARRI, 1986, 540-566.

¹⁸ Prema obliku postoje četiri osnovne vrste kratera: krater sa stupovima (dobio je ime po stupićima koji se postavljaju između ramena posude i ručice), kalyx krater (oblikom podsjeća na čašku cvijeta), volutni krater (s ručkama u obliku voluta), i zvonoliki krater (tijelo je oblika zvona). Svi oblici kratera imaju široko otvoreni vrat s profiliranim i istaknutim obodom, dvije istaknute masivne ručke, te profiliranu polukružnu stopu (v. B. GAVELA, 1969, 108).

¹⁹ B. GAVELA, 1969, 108.

²⁰ Čin izlivanja žrtvene tekućine u krater prilikom dionizijskih kulturnih svečanosti centralni je motiv kratera iz Napulja (v. M. CRISTOFANI, 1986, 495, sl. 863).

²¹ Crteže za objavu izradio je Robert Maršić, na čemu mu ovom prilikom srdačno zahvaljujem.

Sl. 4. Townley vaza, British Museum, London, 2. st. (preuzeta iz [www. The British museum/The Townley vase. htm](http://www.TheBritishMuseum.com/TheTownleyVase.htm))
Fig. 4. The Townley Vase, British Museum, London, 2nd century (taken from [www. The British Museum/The Townley Vase. htm](http://www.TheBritishMuseum.com/TheTownleyVase.htm)).

grčki i rimski majstori služe za svoju izradu kvalitetnijim i otpornijim materijalom, poput mramora, možda je aserijatska vaza produkt jedne lokalne radionice koja samo imitira rimske uzore.

Najbližu analogiju ručki oblikovanoj u punoj skulpturi u vidu mačkolike zvijeri pronalazimo kod ručice iz gomile Hoxne (unutar koje je bila zakopana antička ostava), kod grada Suffolka u Velikoj Britaniji. Ta statua propinjavajućeg tigra dio je velike srebrne amfore ili vaze od koje nisu pronađeni ostali dijelovi.²³

Iz rimske provincije Dalmacije potječe nekoliko primjera antičkih kulturnih posuda ukrašenih dionizijskim motivima (Sileni, Pan, menade, te Dioniz) kao i vegetabilnim

Ulomak kratera iz Aserije, koliko je bilo moguće utvrditi, svojim oblikom, prikazanim reljefnim motivima i izvedbom ručke u obliku pantere, predstavlja unikum svoje vrste. Identične posude nema ni u zbirkama naših ni stranih muzeja, tako da izravnu analogiju za nju nemamo. Ipak, navela bih da posuda svojim oblikom najviše podsjeća na vrstu kratera sa stupovima, te na krater s volutama. Zajednički su im profilirani i uvučeni vrat, te položaj ručke tako da nadvisuje sam obod posude.

U pogledu materijala od kojega je napravljena (kamena), najbližu analogiju nalazim kod čuvene Townley vaze, danas smještene u British Museumu u Londonu /Sl. 4/.²² To je veliki mramorni volutni krater iz 2. st., ukrašen visokim reljefom s bakhičkim scenama (Pan i Bakhovi divlji sljedbenici, satiri i menade), pronađen u rimskoj vili kod Monte Cagnola blizu Rima. Budući da se

²² [www. The British museum/The Townley vase. htm](http://www.TheBritishMuseum.com/TheTownleyVase.htm)

²³ [www. The British Museum/Silver tigris from the Hoxne.htm](http://www.TheBritishMuseum.com/SilverTigressFromTheHoxne.htm)

Sl. 5. Kulturna posuda iz Aserije: reljefni prikaz.

Fig. 5. The cult vessel from Asseria: image in relief.

jelu posude izveden je reljefni prikaz s motivima iz dionizova kruga; plešuće menade, pijani satiri, pantera i sam Dioniz sa žrtvenim atributima (*bukranium*, *apex*, *aspergilum*, *oinohoe*, *cultrum*, *patera* i *simpulum*). Ručka posude modelirana je u punoj skulpturi u obliku lava. Prikazani žrtveni atributi čest su motiv i na drugim spomenicima rimskog carskog razdoblja, žrtvenicima i plastici, čime se posuda može datira u 1. st. i najvjerojatnije se radi o importu s istočne maloazijske obale.²⁴ Stvaraoci takvih posuda s reljefima ili reljefnim aplikama u prvom su redu pergamski majstori. Pergamon je u drugoj polovici 3. st. pr. n. e., pa sve do naše ere, jedno od glavnih središta umjetničkog stvaralaštva.²⁵ Uz aserijatsku posudu vezuje ju reljefni prikaz (Dionizov *thiasos* - plešuće menade, pijani satiri, pantera i sam Dioniz) i ručka modelirana u punoj skulpturi u vidu lava.

Od posuda pronađenih u sjevernoj Dalmaciji najznačajnija je rimska posuda (enofora) iz Burnuma.²⁷ Posuda je napravljena od svijetlocrvenkaste pročišćene gline i na vanjskim stijenkama ima plastično izvedene likove iz dionizijskog thiasa (s jedne strane Dioniz s panterom koja se oslanja na kantaros, s druge Bakhant). Posuda je produkt knidske

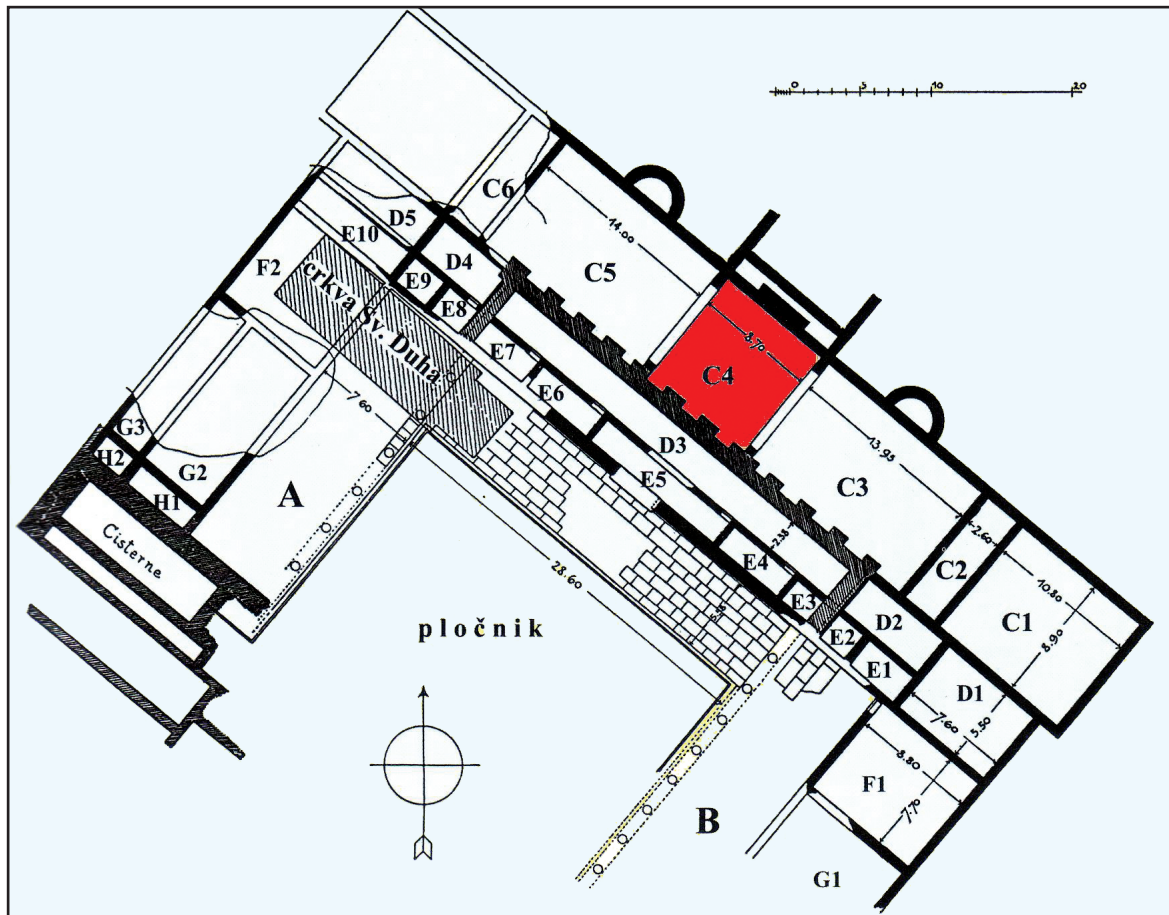
ukrasom bršljana, loze, grožđa.²⁴ Riječ je o posudama koje su služile za posluživanje i ispijanje vina tijekom ritualnih dionizijskih svečanosti. Najpoznatija je među njima posuda iz Hvara. To je grčka vaza, askos koja oponaša oblik male mješine od kože mladog jareta, a služila je za nošenje vode ili vina. Dugačka je 18-20 cm i isto toliko visoka. Na ti-

²⁴ Z. BRUSIĆ, 1999-2000, 83-91.

²⁵ M. ZANINOVIĆ, 1980, 49-59.

²⁶ M. ZANINOVIĆ, 1980, 49-59; M. ROSTOVITZEFF, 1959, 651-654.

²⁷ M. Suić smatra da se radi o posudi maloazijske, najvjerojatnije aleksandrijske provenijencije (M. SUIĆ, 1960, 95 – 105), međutim Z. Brusić utvrđuje da je ipak riječ o primjeru knidske reljefne posude (Z. BRUSIĆ, 1999 -2000, 83-91).

Sl. 6. Forum Aserije (prema A. KURILIĆ, 2004, sl. 2)

Fig. 6. Fig. 6. The forum of Asseria (from A. KURILIĆ, 2004, fig. 2).

radionice. Potječe s početka ili kraja 2. st.²⁸ U tu radionicu možemo uvrstiti i keramički vrčić s prikazom bradatog Dionisa iz Aserije.²⁹

Prikazani motivi vezani uz kult boga Dioniza (Libera) pružaju nam paralelu s aserijskom kultnom posudom. Preko navedenih posuda vidimo kontinuitet uporabe posuda s

²⁸ Z. BRUSIĆ datira djelatnost radionice knidske keramike od kraja 1. st. do početka 3. st. (Z. BRUSIĆ, 1999-2000, 85).

²⁹ Vrčić je zasada donešen jedino u katalogu knjige Antički teatar na tlu Jugoslavije. Čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu. Nije sačuvan u cijelosti, nedostaje mu cilindrični vrat. Svojom oblikom i izvedenim reljefnim ukrasom u potpunosti je identičan vrčiću sa cilindričnim vratom iz Zadra koji potječe iz 1. st. Jedina razlika je lošija sačuvanost aserijskog vrčića. Riječ je o knidskim reljefnim posudama dospjelima k nama trgovačkim putem. Više o tome: ANTIČKI TEATAR NA TLU JUGOSLAVIJE, 1979, kat. br. 21; B. NEDVED, 1980, 341-354; Z. BRUSIĆ, 1999-2000, 85.

dionizijskim motivima na istočnoj obali Jadrana. Keramički vrčić s prikazom Dioniza iz Aserije pokazuje da su Aserijati već otprije štovali boga Dioniza i bili upućeni u njegov kult.

Iz šturog opisa austrijskih arheologa Liebla i Wilberga saznajemo da aserijatska posuda ne potječe iz nekoga skupnoga zatvorenog nalaza već da je pronađena sama, sjeverozapadno od ulaza crkve S. Spirita (Sv. Duha), kod profilirane baze jedne male svetišne građevine.³⁰

Crkva Sv. Duha podignuta je na zidovima aserijatskog foruma koji se nalazi na južnoj strani Aserije. Forum se proteže u pravcu sjeverozapad–jugoistok, a uokolo je imao trijemove.³¹ Na sjeveroistočnoj strani nalazi-

le su se najvažnije prostorije foruma, među kojima je središnje mjesto zauzimala prostorija označena kao C4 na Slici 6.³² Uz njen stražnji zid pronađena je široka baza, vjerojatno postolje za kulturni kip.³³ Nesumnjivo je riječ o istom postolju koje navode

Sl. 7. Rekonstrukcija natpisa na obodu kultne posude iz Aserije.

Fig. 7. Reconstruction of the inscription on the rim of the cult vessel from Asseria.

³⁰ H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 58- 59.

³¹ H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 45, 46; M. SUIĆ, 2003, 249, 250. Na tlocrtu foruma vidimo da su trijemovi okruživali pločnik s tri strane.

³² Postoji nekoliko mišljenja o funkciji te središnje prostorije. N. Cambi smatra da se radi o hramu, v. N. CAMBI, 2003, 52. Budući da ova prostorija nije bila odijeljena od dviju bočnih prostorija zidovima, već su između njih stajali samo stupovi s lukovima, A. Kurilić pretpostavlja da je riječ o bazilici, v. A. KURILIĆ, 2004, 53, 54. Suić pak misli da se gradsko svetište nalazilo u središtu sjeveroistočnog krila koje je uklonila naknadna izgradnja cisterne, v. M. SUIĆ, 2003, 249, 250. Prema tlocrtu foruma jasno vidimo da se cisterna ipak nalazi u njegovu sjeverozapadnom dijelu.

³³ H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 52; N. CAMBI, 2003, 52.

i Liebl i Wilberg³⁴ prilikom opisivanja mjesta i okolnosti nalaza aserijatske kultne posude. Radi kulturnog karaktera posude možemo je dovesti u vezu sa spomenutom bazom, čime se radi o izvornom mjestu korištenja posude. Ovime se otvara pitanje da li je prostorija C4 imala funkciju svetišta posvećenog bogu Liberu.

Odgovor na djelić tog pitanja pruža nam Liberovo svetište iz talijanskog gradića Cose (rimska kolonija) gdje je na jugoistočnoj strani foruma sagrađenog u republikansko doba, u doba kasne antike (4. st.) jedna mala prostorija pretvorena u Liberovo svetište.³⁵ Uz njezin desni bočni zid pronađene su prostrane kamene klupe (3,4 cm x 1,75 m) koje su služile za banketni ležaj. Nasuprot ulaznim vratima i desno od njih smještene su pravokutne baze - postolja kipova. Među brojnim pronađenim vrčevima, šalicama, lucernama, valja istaknuti tri šalice (*cantharos*) ukrašene figurama zmija. Prikazane zmije govore nam da je riječ o šalicama posebno napravljenim za ritualne svrhe. Čini se vrlo vjerojatnim da su se u ovom svetištu održavale noćne ceremonije i banketi.³⁶

Svetište iz Cose vrlo je značajno jer su sačuvani primjeri Bakhova-Liberova kulturnog mjesta rijetki u grčko-rimskom svijetu. Koliko je štovanje božanstva Libera bilo važno i bitno za stanovnike ovoga grada pokazuje nam sam smještaj njegova svetišta, na forumu, središtu javnoga, političkog i religijskog života. Jesu li i Aserijati poklanjali istu toliku važnost i ulogu bogu Liberu i namijenili mu svetište na forumu, zasada ostaje nepoznato. Na žalost, unutar aserijatskog svetišta nisu pronađeni neki drugi konkretni nalazi na temelju kojih bi bilo moguće utvrditi koje je božanstvo ovdje štovano. Prema do sada raspoloživim spoznajama, čini se da je vrlo teško odgovoriti na pitanje o postojanju Liberova svetišta.

Aserijatska posuda nije pronađena unutar zatvorene cjeline, te nam nedostaju podaci za njezino datiranje, odnosno barem za određivanje termina *ante quem non*, s obzirom na to da su predmeti ovakve kategorije mogli biti u upotrebi kroz duže vrijeme.

Među brojnim arhitektonskim ulomcima sa foruma Aserije potječu i tri masivne grede s prikazom akantusovih vitica. Izvanredno bogata dekoracija gusto prepletenih akantusovih vitica, kako je utvrdio N. Cambi, glavni je oslonac za njihovo približno datiranje u flavijejsko ili ranotrajansko doba.³⁷ Riječ je o arhitektonskim gredama

³⁴H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 58.

³⁵J. COLLINS-CLINTON, 1977, 5, prostorija je mogla imati i funkciju kućnog okupljališta.

³⁶J. COLLINS-CLINTON, 1977, 7.

³⁷N. CAMBI, 2003, 45-69.

Sl. 8. Rekonstrukcija kultne posude iz Aserije
 Fig. 8. reconstruction of the cult vessel from Asseria

koje su činile dekoraciju neke prostorije, pa možda čak i svetišta.³⁸ U drugoj polovici 1. i početkom 2. st. u Aseriji se rade velike izgradnje povezane s postizanjem gradskog statusa, te se uz spomenuti forum s okolnim prostorijama grade i monumentalna gradska vrata u čast cara Trajana (113. godine).³⁹ Uzimajući u obzir spomenute podatke koji govore o velikoj građevinskoj djelatnosti u Aseriji u doba cara Trajana i činjenicu da upravo i sam car Trajan propagira i štuje kult boga Libera, možemo reći, da ukoliko svetište na aserijatskom forumu pripada bogu Liberu, da je ono podignuto upravo u doba njegove vladavine.

³⁸ Na jednoj od greda sačuvan je natpis koji svjedoči o gradnji portika vrijednoga 80.000 sestercija koju je poduzeo gradski magistrat (*decurio augur porticum testamento fieri iussit*). *CIL* 3, 15027; v. M. GLAVIČIĆ, 2002, 528- 529, kat. br. 82; A. Kurilić pretpostavlja da je arhitrav dio nekoga monumentalnog portika koji se nalazio na sjeveroistočnom dijelu foruma između pretpostavljenih stuba i prostora C3 – C5 (v. A. KURILIĆ, 2004, 64).

³⁹ H. LIEBL – W. WILBERG, 1908; M. SUIĆ, 2003, 199, 269; N. CAMBI, 2002.

Liber je izvorno staroitalski bog plodnosti i cikličkih izmjena u prirodi. On je stvoritelj i darivatelj, veliki bog prirode, koji sve s plodnošću daruje. Rimski narod najčešće ga je zazivao pod imenom *Liber Pater*. Epitet Pater izraz je štovanja i posvećenja koji je služio za obilježavanje i prije svega za zazivanje božanskih osoba i heroja. Prema Varonovu svjedočanstvu Liber je blagoslivljao goveda i ravnice s plodnošću, ali isto tako i ljudska bića.⁴⁰ U Laviniju je cijeli jedan mjesec bio posvećen Liberu. Kroz sve te dane koristio se jedan prilično vulgaran jezik, sve dok falus, njegov simbol plodnosti i obnavljanja prirode, prenošen kroz forum, ne bi bio smješten u svetište. Jedna *mater familias*, izabrana među najuglednijima, svečano bi ga ovjenčavala pred narodom. Obred je imao za cilj ugađanje Liberu da bi se osigurao uspjeh osjemenjivanja te kako bi se izbjegao loš urok, *fascinatio* sjemenog polja. Prenosjenjem falusa (*pudende*) preko njive strašilo se zle duhove. Seljaci Lacija i Sabina obraćali su se iz tog razloga Liberu i častili ga zbog uroda pšenice i plodova. Tako je Liber uvijek bio i ostao prvenstveno plebejsko božanstvo koje su slavili baš u vrijeme početka radova na poljima.⁴¹

Na pučkoj proljetnoj svetkovini u starome Rimu (*Liberalia*) koja se slavila 17. ožujka, rimski bi mladići (od 14. do 17. godine) odlagali dječje toge (*toga praetexta*) i prvi put oblačili toge muškarca (*toga virilis*, *toga libera*). Na taj su način simbolično ulazili u svijet odraslih muškaraca, a upisivanjem u popis građana i u javni život grada. Ulazak mladih ljudi u građanski život zbivao se upravo u vrijeme Liberalija jer je Liber bio i zaštitnik javnih sloboda.⁴² Samo ime *Liber* određivalo ga je za tu funkciju pošto riječ liber označava slobodu.

Običaj Liberalije sadržavao je i žrtvovanje kolačića Liberu. Posvuda u gradu sjedile bi Liberove svećenice (*sacerdotes Liberi*), s vijencima od bršljana, i prodavale kolače napravljene od meda, brašna i ulja (*liba*). Od svakoga prodanog kolača otkinule bi komad i na malim modelima žrtvenika (*foculus*) prinobile žrtvu bogu u ime kupca.⁴³

Te rimske svetkovine slikovito ilustriraju domaću (italsku) fizionomiju Libera prije njegova poistovjećivanja s helenističkim Dionizom. Spajanje tih dvaju božanstava započelo je 496. pr. n. e., u vrijeme velike gladi u Rimu, kada po savjetu Sibilinskih knjiga biva uveden kult grčke agrarne trijade (Demetre, Dioniza i Kore). Tako bogovi bijahu usvojeni od Rimljana, koji su im dali latinska imena Cerere, Libera i Libere. Podignuto im je i svetište na Aventinu, koje je 493. pr. n. e. posvetio konzul Spurije Kasije.⁴⁴

⁴⁰ A. AUGUSTIN, 1982, IV, 11; VII, 2, 16, 21.

⁴¹ A. BRÜHL, 1953; A. AUGUSTIN, 1982, VII, 21.

⁴² SCHUR, 1926, 68-76, 81-82; A. BRÜHL, 1953; E. SIMON, 1990, 126-135.

⁴³ SCHUR, 1926, 68-76, 81-82; A. BRÜHL, 1953, 15; E. SIMON, 1990, 126-135.

⁴⁴ SCHUR, 1926, 68; A. BRÜHL, 1953; E. SIMON, 1990, 127.

Rimski umjetnici prikazuju Libera poput boga Dioniza, ili kao golobrada, vječna mladića, ili kao biće muževne dobi, lica okićena bujnom bradom. Ovjenčan je lišćem vinove loze, u jednoj ruci drži tirs (*thyrsos*), bršljanom ovijen štap s borovom šiškarkom na vrhu, u drugoj grozd ili posudu (*patera*). Preko ramena mu je prebačena srneća koža (*nebris*) ili je pak potpuno nag. Kraj nogu mu sjedi njegova vjerna pratiteljica, pantera, u koju se Dioniz preobrazio u Orhomenu, pred kćerima Minijadovim.⁴⁵

Treba naglasiti da, za razliku od Dioniza, Liber izvorno nije bio bog vinove loze i vina. Da bi se uredilo lijepo vrijeme i da se zauzduju grmljavine i oluje koje bi naštetile vinogradarstvu, rimski narod obraćao se Jupiteru. Na taj je način Jupiter postao zaštitnik vinove loze.⁴⁶ Postupno, s vremenom, Liber gubi prijašnje atribute boga plodnosti i u asimilaciji s Dionizom postaje darovatelj vina i pokrovitelj vinogradarstva. Time postaje bog gozbi, veselja, radosti i ugoda pijanstva. Takav Liber proširio se u rimske provincije zadržavši neke italske osobine, poput plebejskog božanstva.⁴⁷

Rimskim osvajanjima Liberov se kult širi na čitavo područje Carstva. Već od 1. st. pr. n. e. prodire i na područje rimske provincije Dalmacije s najvažnijim centrima u Seniji, Salonu i Naroni. Na jugu Liburnije posvete su koncentrirane ravnomjerno, raspoređene u plodnom području Ravnih kotara, u Jaderu, Biogradu, Varvariji, Koriniju, Nedinu, Aseriji, Burnumu i Skardonu. Vjerojatno je kult Libera bio unesen preko italskih doseljenika, trgovaca, obrtnika i naseljenih veterana tijekom posljednjeg stoljeća rimske Republike. Epigrafski spomenici i umjetnička djela pružaju nam svjedočanstvo o tome.⁴⁸

Aserija je smještena na razmeđu između Ravnih kotara i Bukovice. Plodni Ravni Kotari i izvrsni klimatski uvjeti s blagom mediteranskom klimom pružali su izvrsne mogućnosti za uzgoj vinove loze i ostalih poljoprivrednih kultura. Prođemo li i danas tim krajem zapaziti ćemo brojne vinograde, maslinike i plantaže različitih poljoprivrednih kultura.

⁴⁵ M. CRISTOFANI, 1986a, 414-514; M. CRISTOFANI, 1986b, 531-540; C. GASPARRI, 1986, 540-566.

⁴⁶ U staroj rimskoj religiji postojala su tri blagdana grožđa, *vinalia priora*, slavljen 23. travnja – kušalo se mlado vino; *vinalia rustica*, 15. kolovoza – seljaci su zazivali dobro vrijeme za dozrijevanje grožđa; *meditrinalia*, 11. listopada – ceremonija poslije berbe grožđa. I za tih je dana bio zazivan i slavljen Jupiter (v. M. MILIČEVIĆ, 1990).

⁴⁷ SCHUR, 1926, 68-76; G. GIANNELLI, 1931, 944-946; G. Q. GIGLIOLI, 1931, 946-948; N. TURCHI, 1934, 47; N. TURCHI, 1939; A. BRÜHL, 1953; M. P. NILSSON, 1975; F. W. HAMDORF, 1986; B. GABRIČEVIĆ, 1987, 127-150; K. RAC i N. MAJNARIĆ, 1990, 307-327.

⁴⁸ Liberov kult na području rimske provincije Dalmacije osobito je raširen u 1. i 2. st. U većim gradovima štovatelji mu podižu hramove u koje smještaju njegove kipove, a van grada, na poljoprivrednim imanjima (*vici, villae rusticae*) manja svetišta u vidu edikula (*sacella*) i votivne are. Opširnije o Liberovu kultu u rimskoj provinciji Dalmaciji vidi: R. MARIĆ, 1933, 58-59; A. BRÜHL, 1953, 220-230; J. MEDINI, 1976, 185-207; B. OLUJIĆ, 1990, 3-30; M. ZANINOVIĆ, 1996a, 117-137; M. ZANINOVIĆ, 1996b, 338-343; M. ZANINOVIĆ, 1996c, 345-351; R. MATIJAŠIĆ - F. TASSAUX, 2000, 65-118.

U antičko doba vlasnici tih imanja bez sumnje su bili upravo aserijatski moćnici. Ona su im pružala ekonomski prosperitet, te je za aserijatsko stanovništvo stoga bilo važno štovanje jednog božanstva koje je donosilo plodnost i cikličke izmjene u prirodi, božanstva o kojemu je ovisila njihova egzistencija.⁴⁹

Aserijska kulna posuda kao ritualni predmet unutar svetišta ili kao akt pobožnosti koji je izvršio Prokul darujući božanstvo Libera, neosporno govori o važnosti i značenju boga plodnosti u svakodnevnom životu stanovništva Aserije. Ukoliko je ona hramski poklon, sa znatnim oprezom možemo pretpostaviti Liberovo svetište u okviru aserijatskog foruma.

⁴⁹Ž. MILETIĆ, 2003, 409-416.

Literatura:

- ALFÖLDY, G., 1969. – G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg.
- ANTIČKI TEATAR NA TLU JUGOSLAVIJE, 1979, Novi Sad.
- AUGÉ, C., 1986. – C. Augé, Dionysos in peripheria orientali, *LIMC*, III, Zürich-München, 514-531.
- AUGUSTIN, A., 1982. – A. Augustin, *De civitate dei*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- BRUSIĆ, Z., 1999-2000. - Z. Brusić, Knidska reljefna keramika na jadranskim nalazištima, *Opuscula archaeologica*, 23-24, Zagreb, 83-91.
- BRÜHL, A., 1953. – A. Brühl, *Liber pater; origine et expansion du culte dionisiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris.
- BULIĆ, F., 1879. – F. Bulić, Ritrovamenti antichi ad Asseria, *BASD*, 2, Split, 99.
- CAMBI, N., 1993. – N. Cambi, Rimski nadgrobni spomenici iz Aserije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 31 (18), Zadar, 21-51.
- CAMBI, N., 2002. – N. Cambi, *Antika*, Zagreb.
- CAMBI, N., 2003. – N. Cambi, Ograda na aserijatskom forumu, *Asseria*, 1, Zadar, 45-69.
- CIL III – Corpus inscriptionum Latinarum*, sv. III, Berlin, 1873, Supp., Berlin.
- CIL XI – Corpus inscriptionum Latinarum*, sv. XI, Berlin, 1898.
- COLLINS-CLINTON, J., 1977. – J. Collins-Clinton, *A late antique shrine of Liber Pater at Cosa*, Leiden.
- CRISTOFANI, M., 1986a. – M. Cristofani, Dionysos, *LIMC*, III, Zürich-München, 414-514.
- CRISTOFANI, M., 1986b. - M. Cristofani, Dionysos/Fufluns, *LIMC*, III, Zürich-München, 531-540.
- FADIĆ, I., 1999a. – I. Fadić, Asseria – Podgrađe kod Benkovca, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, god. XXXI, br. 2, Zagreb, 66-71.
- FADIĆ, I., 1999b. – I. Fadić, Asseria – nove spoznaje, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, god. XXXI, br. 3, Zagreb, 78-85.
- FADIĆ, I., 2001. – I. Fadić, Asserija u svjetlu novijih istraživanja, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, god. XXXIII, br. 2, Zagreb, 55-61.
- FADIĆ, I., 2002. – I. Fadić, Asseria – istraživanja godine 2001., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, god. XXXIV, br. 1, Zagreb, 51-57.

- FADIC, I., 2003. – I. Fadić, Novi liburnski cipusi iz Aserije, *Asseria*, 1, Zadar, 97-131.
- GABRIČEVIĆ, B., 1987. – B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split.
- GASPARRI, C., 1986. – C. Gasparri, Dionysos/Bacchus, *LIMC*, III, Zürich-München, 540-566.
- GIANNELLI, G., 1931. – G. Giannelli, Dioniso, *Enciclopedia Italiana*, sv. XII, Roma, 944-946.
- GIGLIOLI, G. Q., 1931. – G. Q. Giglioli, Dioniso nell'arte, *Enciclopedia Italiana*, sv. XII, Roma, 946-948.
- GIUNIO, K. A., 1997. – K. A. Giunio, *Tipologija rimskih hramova carskog doba i njihov odraz na istočnoj obali Jadrana*, magistarski rad, rukopis, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
- GLAVIČIĆ, M., 2002. – M. Glavičić, *Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije*, doktorska disertacija, rukopis, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar.
- GLAVIČIĆ, M., 2003. – M. Glavičić, Tri nova nadgrobna natpisa iz Aserije, *Asseria*, 1, Zadar, 71-95.
- HAMDORF, F. W., 1986. – F. W. Hamdorf, *Dionysos-Bacchus, Kult und Wandlungen des Weingottes*, Callwey.
- IL Iug – A. i J. Šašel, 1986. - *Inscriptiones Latinae que in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Situla, 25, Ljubljana.
- KOLEGA, M., 2003. – M. Kolega, *Antička kamena plastika u Liburniji od 1. i 4. st.*, doktorska disertacija, rukopis, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar.
- KURILIĆ, A., 1999. - A. Kurilić, *Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. st. po Kristu: antoponimija, društvena struktura, etničke promjene, gospodarske uloge*, doktorska disertacija, rukopis, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar.
- KURILIĆ, A., 2004. – A. Kurilić, Arhitravi s foruma Aserije, *Asseria*, 2, 41-71.
- LIEBL, H. – WILBERG, W., 1908. – H. Liebl – W. Wilberg, Ausgrabungen in Asseria, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, 11, Wien, 17-83.
- LIMC – Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, München.
- MARIĆ, R., 1933. – R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd.
- MATIJAŠIĆ, R. – TASSAUX, F., 2000. – R. Matijašić – F. Tassaux, Liber et Silvanus, *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique Romaine*, Bordeaux, 65-118.
- MEDINI, J., 1976. – J. Medini, Rimska i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana, *Materijali*, SADI, XII, Zadar, 185-207.
- Ž. MILETIĆ, 2003. – Ž. Miletić, Territorium Asseriae, *Histria Antiqua*, 11, Pula, 409-416.

- NEDVED, B., 1980. – B. Nedved, Zaštitno istraživanje rimskih grobova u Zadru, *Diadora*, 9, Zadar, 341-354.
- NILSSON, M. P., 1975. – M. P. Nilsson, *Dionysiac mysteries of the hellenistic and Roman age*, New York.
- OLUJIĆ, B., 1990. – B. Olujić, Liberov kult na području rimske provincije Dalmacije, *Latina et Graeca*, 11, Zagreb, 3-30.
- RAC, K. – MAJNARIĆ, N., 1990. – K. Rac – N. Majnarić, Euripid-Bakhtantkinje, *Sabrane grčke tragedije*, Beograd, 307-327.
- RE – Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart.
- RNJAK, D., 1979. – D. Rnjak, *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad
- ROSTOVITZ, M., 1959. – M. Rostovcev, *The social and economic history of the Hellenistic world*, Oxford.
- SCHUR, 1926. – Schur, Liber Pater, *RE*, vol. 13.1., coll. 68-76, Stuttgart.
- SIMON, E., 1990. – E. Simon, Liber Pater (Bacchus), *Die Götter der Römer*, München, 126-135.
- SUIĆ, M., 1960. – M. Suić, Kasnoantička enofora iz Burnuma, *Diadora*, 1, Zadar, 95-105.
- SUIĆ, M., 2003. – M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, 2003, Zagreb (izmijenjeno i dopunjeno izdanje)
- TURCHI, N., 1934. – N. Turchi, Libero e Libera, *Enciclopedia Italiana*, sv. XXI, Roma, 47.
- TURCHI, N., 1939. – N. Turchi, *La religione di Roma antica*, Bologna.
- ZANINOVIĆ, M., 1980. – M. Zaninović, Dionizijska posuda iz Hvara, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 21, Split, 49-59.
- ZANINOVIĆ, M., 1996a. – M. Zaninović, Dionizijske tradicije Pharosa, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 117-137.
- ZANINOVIĆ, M., 1996b. – M. Zaninović, Štovanje Libera na istočnom Jadranu, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 338-343.
- M. ZANINOVIĆ, M., 1996c. – M. Zaninović, Liberov hram u Polačama na otoku Mljetu, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 345-351.

<http://www.thebritishmuseum/theTownleyvase.htm>, 07. 08. 2005.

<http://www.thebritishmuseum/SilvertigressfromtheHoxne.htm>, 07. 08. 2005.